

מפלאחים למורדים גורמים כלכליים להתפרצות המרד הערבי ב-1936*

המרד הערבי שפרץ ב-1936 היה המאורע האלים ביותר שידעה ארץ-ישראל מאז סיומה של מלחמת האזרחים בהר שכם ב-1859.¹ תחילתו הייתה אמנם באזור העירוני, אבל במהרה הפך למרד של הפלאחים.² אדרבה, המנהיגות העירונית המסורתית, שהורכבה ממשפחות נכבדים מבוססות משכבר, לא שאפה ברובה להפוך את פעילותה הפוליטית ה'פציפיסטית' למאבק מזוין נגד שלטונות המנדט והתנועה הציונית. שלא במפתיע אפוא, הקריאה הפומבית הראשונה לשימוש בכוח ולנטישת המדיניות של ה'פטיציות' לא עלתה מקרב המנהיגות הזאת. ראשון המאמצים של האסטרטגיה החדשה היה השייח' עז א-דין אל-קסאם,³ מנהיג עממי שהטיף ופעל בחיפה, בקרב פלאחים

- * תודתי נתונה לעמיתי פרופסור גד גילבר, פרופסור יוסף נבו, ד"ר נירה בורנשטיין, ד"ר און וינקלר וד"ר אילן פפה, שקראו טיוטות ראשוניות של המאמר ותרמו הערות חשובות.
1. על מלחמת האזרחים בהר שכם, ראו: M. Hoexter, 'The Role of the Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions: Jabal Nablus Compared with the Judean Hills in the First Half of the Nineteenth Century', *Asian and African Studies*, 3 (1973), pp. 249-311.
 2. ראו: ל' פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית: 1929-1939, תל-אביב 1978; יובל א' אוחנה, חרב מבית, המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית, תל-אביב 1981; יובל א' אוחנה, פלאחים במרד הערבי בארץ-ישראל, 1936-1939, תל-אביב 1982; R. Taqqu, 'Peasants into Workmen: Internal Labor Migration and the Arab Village Community Under the Mandate', J. S. Migdal (ed.), *Palestinian Society and Politics*, New Jersey 1980, pp. 261-285.
 3. על תנועתו ותולדותיו של שייח' עז א-דין אל-קסאם, ראו: נ' טל, 'השייח' עז א-דין אל-קסאם', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1995; עבד אל-סתאר קאסם, א-שייח' אל-מג'אהד עז א-דין אל-קסאם, שכם 1984; סמיח חמודה, אל-יועי ואלית'ורה, דראסה פי חיאת וג'האד א-שייח' עז א-דין אל-קסאם, ירושלים 1985; עאטף עדואן, א-שייח' אל-קסאם: מחאולה לפהם חרכי, עזה 1990; בסאם אל-עסלי, ת'ורת א-שייח' אל-קסאם, ביירות 1991; A. Schleifer, 'The Life and Thought of Izz al-Din al-Qassam', *Islamic Quarterly*, 23, no. 1 (Jan.-March 1979), pp. 61-81.

עניים ומתוסכלים שנדחקו מכפריהם עקב מצוקה כלכלית והיגרו לעיר המתפתחת בניסיון למצוא בה מקורות פרנסה.⁴

משנתו של אל-קסאם, שתלמידיו הוציאוה מן הכוח אל הפועל, הפכה במהרה לדפוס פעולה שהקיף את מרבית הכפריים הערבים בארץ. עובדה זו מרמזת על כך שהשתתפותם המסיבית של הפלאחים במאורעות המרד לא נבעה רק ממניעים לאומיים. הפלאחים, שהיוו יותר מ-60% מכלל האוכלוסייה הערבית, חשו כנתונים ב'מאבק בתוך מים עמוקים שנמשך מספר שנים', וידעו שאם לא ישתפר מצבם, 'מים אלה, בקרוב מאוד, ייסגרו מעל ראשיהם'.⁵ מצוקתם הכלכלית הממושכת, היקלעותם ל'מעגל-קסמים' של עוני ללא תקווה להיחלץ ממנו, ותפיסתם את המדיניות הכלכלית המנדטורית והתהוות הבית הלאומי היהודי כמקור ישיר למצוקה ולסבל – כל אלה היו בין הגורמים המרכזיים להצטרפותם לשורות המורדים ואף להנהגתם. המרד, לרבים מהם, היה בגדר פורקן של לחצים כלכליים אינסופיים. מטעמים אלה סבלה גם המנהיגות הערבית המסורתית מזעמם ומהתקפותיהם של המורדים.

'מעגל-קסמים' של עוני

מצוקתם הכלכלית של הפלאחים בארץ-ישראל החלה להתפתח בשנות השבעים של המאה ה-19 – לאמור, עשרות שנים לפני תחילתו של שלטון המנדט הבריטי – בעקבות ההתרחבות של הקשרים בין הכלכלה המקומית והכלכלה העולמית. תהליך זה הביא להתעצמות החדירה של הסוחרים העירוניים אל המשק הכפרי ולהפיכתה של הקרקע החקלאית למוצר שיווקי מבוקש בקרב בעלי-הון עירוניים ונכבדים כפריים.⁶ לכך נוספה גם הפיכתה של הקרקע החקלאית, בעקבות צווי הרפורמה העות'מאניים (תנט'ימאת), לסמל של מעמד חברתי.⁷ הקשרים הכלכליים הישירים שנוצרו עתה בין

4. על התפתחות חיפה וההגירה הערבית אליה בתקופת המנדט, ראו: מ' יזבק, 'ההגירה הערבית לחיפה בשנים 1933-1948', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1986; M. Seikaly, *Haifa, Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939*, London and New York 1995; י' ושיץ, 'תמורות חברתיות בישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1993.

5. כפי שטענו פלאחים בפני פקידי הממשל המנדטורי בשנת 1930, ראו: John Hope Simpson, *Palestine, Report on Immigration, Land Settlement and Development*, Cmd 3686, London 1930, p. 65

6. A. Schölch, *Palestine in Transformation 1856-1882, Studies in Social and Political Development*, Translated by W. Young and M. Gerrity, Washington 1993, pp. 77-110

7. M. Yazbak, 'Strife Among the Social Elite in Haifa, 1870-1914: The Traditional' .7

הסוחרים העירוניים והפלאחים הפכו במהרה את הראשונים - וכן בעליהון מלבנון ומסוריה - לספקי האשראי של האחרונים. הקרקע ויבולה שימשו כבטחונות להלוואות שקיבלו הפלאחים מהסוחרים, ומכיוון שרבים מהלווים לא יכלו לפרוע את חובותיהם, עברו כפרים שלמים, תוך פרק זמן קצר, לבעלותם של המלווים.⁸ העברות אלו לא גרמו להרחקתם של הפלאחים מכפריהם או מהאדמות שעיבדו. נהפוך הוא, הבעלים החדשים היו מעוניינים בהישארותם, מהיותם כוח העבודה החקלאי היחיד הזמין, כדי שהייצור החקלאי בשטחים האמורים לא ייפגע. הרוב המכריע של הפלאחים הפכו אפוא לאריסים או לפועלים חקלאיים, אבל המשיכו לשבת במקומותיהם ולעסוק בעבודתם משכבר, מבלי לחוש פגיעה ממשית במקורות המחיה.

מצב זה השתנה באופן דרמטי עם כינון השלטון המנדטורי, ולא רק כתוצאה מהעברתה של קרקע חקלאית מידי ערבים, סוחרים ובעלי אחוזות גדולות, לידיהם של גורמי ההתיישבות הציונית.

השלטון המנדטורי היה מודע כבר בשנותיו הראשונות למצבם הכלכלי הקשה והמחמיר של הפלאחים ולהשתמעויות הפוליטיות שעלולות לנבוע מהמצב הזה, אבל לא נקט שום צעדים משמעותיים לשיפורו. כבר ב-1923 התריע מר מודי (מבכירי המזכירות הראשית של המנהל המנדטורי) כי 'אם הפלאחים ירגישו שיפור כלשהו בתנאי מחייתם, תפחת הסכנה להתעוררות בעיות פוליטיות. לדעתי, מדיניות אגררית תקיפה היא מעשה חיובי ביותר שעל הממשלה לנקוט כדי להקל את מצבם הכלכלי של הפלאחים ובעקבותיו גם את המצב הפוליטי'.⁹ גם דו"חות רשמיים רבים המשיכו והתריעו מפני הסכנות הפוליטיות הכרוכות בהמשך קיומו של 'מעגל העוני' בקרב אוכלוסיית הפלאחים.¹⁰ אולם הממשלה המנדטורית אימצה מדיניות קולוניאלית טיפוסית ודאגה לשמור על נוכחותה האסטרטגית בהוצאות מזעריות ככל האפשר, ולכן, שלא

Elite Versus a New Rising Elite, Based Upon the Sijill of the Shari'fa Court', in: D. Panzac (ed.), *Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)*, Paris 1996, pp. 445-539

8. ראו: מ' יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני (1870-1914)', סוגיות נבחרות בתולדות המינהל והחברה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1992, עמ' 271-290.

9. K. W. Stein, 'Palestine's Rural Economy, 1917-1939', *Studies in Zionism*, vol. 8, no.1 (1987), p. 31

10. ראו לדוגמה, '1924', *Report of the Commission on the Palestine Disturbances of 3571/1 August 1929 (Shaw Report)*, Cmd. 3683, London 1930; Simpson, *Report*; Lewis French, *First Report on Agricultural Development and Land Settlement in Palestine*, Palestine 1931

במפתיע, לא התייחסה ברצינות לדו"חות האמורים.¹¹ הוכחה ברורה לכך ניתנה בעובדה שרק 12% מכלל ההוצאות הממשלתיות בשנות העשרים והשלושים הוקצו לעבודות ציבוריות ולעניינים סוציאליים, לעומת 60% בקירוב שהוקצו למנהל ולביטחון.¹² בתנאים אלה נדחפו הפלאחים ביתר שאת אל מעגל העוני (כפי שעוד נראה להלן), והחלה תנועת הגירה מואצת מהאזורים הכפריים אל המרכזים העירוניים.¹³ רבים מהמהגרים חזרו במהרה לכפריהם ולמצוקותיהם הקודמות, לאחר שלא גילו מציאות גדולת בעיר. אבל גם אלה שלא חזרו לא הצליחו, רובם ככולם, לצאת ממעגל העוני והייאוש.

כאמור לעיל, הפלאחים היו לכודים בתוך מעגל חובות כבר בשלהי השלטון העות'מאני. אבל בעיות האשראי החמירו עוד יותר בשנות העשרים והשלושים, בעקבות הירידה במחירי התוצרת החקלאית והגידול בעלויות הייצור. בהיעדר מקורות סיוע ממשלתיים, הם המשיכו ללוות ממלווים פרטיים ומסוחרים עירוניים, וחובותיהם - ונטל הריבית - הלכו וגדלו משנה לשנה. שיעורי הריבית המקובלים על הלוואות לשלושה חודשים עד שנה נעו בין 30% ל-60%, כפי שלימד הביטוי הרווח, 'אל-עשרה ח'מסתעש' (כלומר, תמורת הלוואה בסך עשר לא"י בעונת הזריעה חויב הלווה בתשלום חמש-עשרה לא"י בסוף עונת הקציר).¹⁴ העובדה שהריבית החוקית השנתית הוגבלה ל-9% בלבד לא נחשבה בכלל בשוק הפרטי הזה, מה גם שהשלטונות המנדטוריים לא ניסו בכלל לאכוף את החוק הרלוונטי. ואם לא די בכל אלה, הנה רבים מהלווים נאלצו למשכן את התוצרת החקלאית העתידית, בהיעדר מקורות משכון אחרים (ובכלל זה, בהיעדר קרקע רשומה על שמות הלווים). אבל בתנאי התקופה האמורה - ירידת מחירי התוצרת החקלאית בגין התחרות של יבוא זול ופגעי טבע לא מעטים - היה בכך כדי להקטין עוד יותר את יכולתו של הפלאח לעמוד בהחזר הלוואותיו ולהגביר את הזדקקותו להלוואות נוספות. על-פי אומדן שנערך ב-1931 היו חובותיו של הפלאח הממוצע שווים לתוצרתו החקלאית השנתית,¹⁵ ולכן נבצר ממנו לגייס הלוואות להשקעה בשיפור התפוקה. אדרבה, המצב החמור הגיע עד כדי

11. ח'יריה קאסמיה, 'אל-מואג'הה אל-אקתצאדיה מע אל-צ'היוניה: אל תמסכ במלכית אל-ארד (1882-1948), דראסאת תאריח'יה, דמשק, 6/35 (1990), עמ' 91; קנט וו. שטיין, 'חוקי ההגנה על זכויות הארסים ועקיפתם בארץ-ישראל המנדטורית', המזרח החדש, כט (1980), עמ' 67-88.

12. שטיין, 'חוקי ההגנה', עמ' 67.

13. מ' יזבק, 'ההגירה הערבית לחיפה, 1933-1948: ניתוח כמותי על-פי מקורות ערביים', קתדרה, 45 (תשמ"ח), עמ' 131-146.

14. Simpson, 'Palestine's Rural Economy', p. 28; Stein, 'Palestine's Rural Economy', p. 28; Simpson, Report, p. 68.

15. K. W. Stein, *The Land Question in Palestine, 1917-1939*, Chapel Hill and London 1984, pp. 62-64, 228-239; Idem, 'Palestine's Rural Economy', p. 29

כך שהפלאחים בגליל ובשומרון נהגו למכור את הזבל של חיות המקנה שלהם לבעלי פרדסים במישור החוף במקום להשתמש בו לדישון אדמותיהם.¹⁶ בעיה קשה אחרת שהכבידה על מצבו של הפלאח הממוצע הייתה גודל השטח שהחזיק. על־פי המקובל נדרשו לפחות 75 דונם בבעלות פרטית, או 130 דונם בחכירה, לקיומה המזערי של משפחה פלאחית ממוצעת.¹⁷ ועדת החקירה המלכותית של 1930 ניסתה למצוא אם תנאים אלה אכן מתקיימים וביצעה לשם כך בדיקה מקיפה בכפר ביר־זית, ליד רמאללה.¹⁸ התברר כי 115 מבין 180 המשפחות שהתגוררו בכפר לא הגיעו למינימום הקרקע החקלאית שנדרש לסיפוק הוצאות המחיה שלהן ונאלצו לחפש מקורות הכנסה מעבודה שכירה בתוך הכפר או מחוצה לו. החוב הכולל של תושבי כפר זה עמד על 7,000 לירות, או 39 לירות בממוצע לכל משפחה. הכנסת הברוטו הממוצעת של הפלאח הממוצע לא עלתה אז על 40 לירות בשנה, ולאחר ניכוי המסים ועלויות הייצור נשארו בידי 9-11 לירות.¹⁹ לאחר שניכה מסכום זה את הוצאות הקיום השנתיות שלו ושל בני ביתו, לא נשאר לו, כמובן, במה לפרוע את חובותיו הישנים ופשיטת־הרגל הייתה רק שאלה של זמן.

שיטת המיסוי והשתמעויותיה

המס העיקרי שהוטל על המגזר החקלאי בתקופה העות'מאנית היה מס המעשר (אל־עשר). על־פי החוק, המדינה הייתה רשאית לגבות 10% מערך היבול של הקרקע החקלאית, ללא קשר לעלות הייצור. בשנים 1883-1900 הוסיפו העות'מאנים למס המעשר המקורי מס בשיעור 2.63% מערך היבול, שנועד למימון הוצאות הבנק החקלאי, שירותים כלליים וחימוש הצבא.²⁰ הפלאח היה יכול לשלם את הסכומים האמורים במזומן או בחלק מתוצרתו.²¹

ממשלת המנדט אימצה בתחילה את השיטה הזאת, בשינוי מסוים. תקנות המיסוי שפורסמו ב־1920 העמידו את שיעורו של מס המעשר על 12.63% מערך תוצרתו של הפלאח, על־פי מחיר היבול בשוק המקומי,²² אולם התירו את התשלום במזומנים

16. A. Granot, *The Land System in Palestine*, London 1952, pp. 54-70.

17. Simpson, *Report*, p. 65.

18. הכפר ביר־זית נהנה באותן שנים מרווחה כלכלית יחסית, מעל לממוצע הארצי. ראו: Simpson, *Report*, p. 65.

19. Simpson, *Report*, p. 65.

20. A. Granovsky, *Land Taxation in Palestine*, London 1927, pp. 18-21.

21. Idem, *The Fiscal System of Palestine*, Jerusalem 1935, pp. 145-151.

22. A. Granovsky, *Land Taxation*, p. 30.

בלבד. המס הישיר הוטל אפוא על הכנסות הברוטו. שיעורו ביחס להכנסות הנטו נאמד ב-35.23% נוסף למס המעשר נדרש מהפלאח גם מס אל-אגנאם (מס גולגולת שהוטל על חיות בנות שנה ויותר שאינן משמשות כאמצעי ייצור),²⁴ ומס וירקו (על מבנים וקרקע).²⁵ לאור התלונות הבלתי פוסקות על שיעורו הגבוה של מס המעשר, החליט הממשל המנדטורי במאי 1925 להפחיתו ל-10%, לאמור למעשר אמיתי.²⁶ אולם עד 1935 נותר בעינו העיקרון של הטלת המס על הכנסות הברוטו והעול שרביץ על הפלאח היה כבד מאוד.

בנתחו את יכולתו הכלכלית של הפלאח, ציין מושל מחוז יפו, ב-1930: 'יבול הפלאח הוא הדבר היחיד שפקיד המס ימצא אם ירצה לעקל ... כדי למנוע העברת היבול [לשוק] לפני תשלום המס, היה צריך להציב שומר בגורן במשך תקופת הדיש. השומר ניצב על חשבון הפלאח ושכרו מהווה מעמסה נוספת על הפלאח ומכניס אותו לחובות נוספים'.²⁷

שומת המס של כל פלאח נקבעה על-פי החלטתה של ועדת הערכה שביקרה בפועל בכל גורן. הפלאחים היו מנועים משיווק היבול כל זמן שהוועדה לא הגיעה לביקור ופירוש הדבר היה תוספת הוצאות אחסון והפסד מחירים טובים יחסית בשוק, שהוצף בינתיים ביבוא זול. העובדה שהתוצרת החקלאית המקומית הגיעה לשוק לאחר ירידת המחירים,²⁸ לא מנעה מוועדת הערכה לקבוע את שומת המס על-פי המחירים הגבוהים של תחילת העונה. גם שיטה זו הצטרפה למכלול העיוותים ששחקו את הכנסת הנטו של הפלאח והביאו, בסופו של דבר, להמלצתה של ועדת בדיקה ממשלתית 'לשחרר לפחות 50% מהפלאחים מכל סוגי המסים בגלל הכנסתם הנמוכה מאוד, שאינה עולה

23. גנוך המדינה, חטיבה מ/3380, ממנהל הקרקעות למוכירות הראשית, 21 בפברואר 1930; M. F. Abcarius, 'The Fiscal System', Sa'id B. Himadeh (ed.), *Economic Organization of Palestine*, Beirut 1938, p. 516

24. לפי מחירי 1936-1937 נדרש הפלאח לשלם על עזים וכבשים 48 מיל לגולגולת ועל גמלים ובקר 120 מיל לגולגולת. ראו, Abcarius, 'The Fiscal System', p. 525

25. שיעור מס הווירקו היה 12.5% מהערך נטו של אדמת 'מירי' (בבעלות המדינה) והגיע ל-32.2% מהערך נטו של אדמה בבעלות פרטית ('מלכ'). ראו: Abcarius, 'The Fiscal System', p. 519, בשנת 1928 תוקן מס הווירקו באזורים העירוניים, אבל באזור הכפרי פעלה השיטה הישנה עד 1935. ראו: S. G. Brown, 'The Political Economy of the Jabal Nablus, 1920-1948', in: R. Owen (ed.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London 1982, p. 95

Ibid., p. 96

27. Simpson, *Report*, pp. 70-71

28. לדוגמה, טונה חיטה סורית נמכרה בחיפה ב-1939 במחיר 6.5-7.5 לא"י, ואילו טונה חיטה ערבית מקומית נמכרה במחיר 7.5-8.5 לא"י. ראו: ארכיון עיריית חיפה, פרוטוקולים של ישיבות מועצת העיר, 29 באוגוסט 1939.

על 30 לירות בשנה ... הסכום שפלאחים אלה משלמים אינו גדול, אך ביחס להכנסתם הוא חורג מעבר ליכולתם.²⁹ אותה ועדה גם קבעה כי הפלאח הערבי 'היה חייב למכור לא עשירית אלא חמישית מיבולו כדי לשלם את מס המעשר במזומן ... במקרים רבים השיעור היה יותר מחמישית מפני שמחירי פדיון מס המעשר לא היו מבוססים על מחירי המכירה בכפר אלא על מחירי המכירה בשוק העירוני, ושני השערים שונים מאוד. מחיר המכירה נמוך ממחיר הקנייה [הערכת מס המעשר מתבססת על מחיר הקנייה הגבוה] ... בזמן ביצוע בדיקה זו [שנת 1929-1930] נמצא שהשעורה נמכרה בעזה [על-ידי הפלאח] ב-2 לא"י לטונה, ואילו מחיר השוק [לצרכן] היה 3.1 לא"י.³⁰ למען האמת, בין הזמנים, ב-1927, נעשה ניסיון רציני יחסית לתקן את שיטת השומה והגבייה. החלטתה של ועדת ההערכה השנתית על שיעור המס הוחלפה באמת-מידה קבועה לכל אחד מסוגי היבולים, בהסתמך על ממוצע המחירים בארבע השנים הקודמות.³¹ אלא שתיקון זה הוליד עיוות חריף עוד יותר. השנים שבאו מיד לאחר מכן עמדו בסימן בצורת ומגפות חקלאיות, וכן של ירידה כדי 50% בקירוב במחירי התוצרת החקלאית, בהשוואה למחירי השנים 1924-1927, אשר היוו את הבסיס לחישוב המתוקן.³²

כתוצאה מירידת המחירים ואסונות הטבע נבצר ממרבית הפלאחים לשלם את מס המעשר,³³ והממשלה המנדטורית נאלצה להרים ידיים. לפי הערכותיה שלה, היא ויתרה מאונס בשנים 1930-1931 על 91.8% מסך המס הכולל מהפלאחים.³⁴ אחר-כך, בשנים 1933-1935, מחקה הממשלה 345,000 לא"י מחובות הפלאחים לקופתה. כך קרה שהצעת התקציב הממשלתי של 1935 צפתה הכנסה של 2% בלבד, מכלל הכנסות הממשל, ממס המעשר, במקום 12.4%.³⁵ הפלאח החוכר - וכאלה היו מרבית הפלאחים - נדרש גם לשלם לבעלי הקרקע

29. Simpson, *Report*, pp. 70-71

30. Simpson, *Report*, p. 69

31. Abcarius, 'The Fiscal System', pp. 516-518

32. Simpson, *Report*, pp. 70-71; S. G. Brown, 'The Political Economy', p. 157

33. העיתונות הערבית דיווחה בשנים אלה בקביעות על אזורים פגועים ופרסמה פטיציות רבות של פלאחים שביקשו מהממשלה לבטל את המסים או להפחיתם. בפטיציה של פלאחים מכפר אום אל-פחם שהוגשה לנציב העליון נאמר: 'כל שיפור שיחול בעונות החקלאיות הבאות לא יועיל, כל עוד הממשלה תמשיך לדרוש את המסים על-פי השיטה הקיימת. שיטה זו מוליכה את הפלאח לפשיטת-רגל ולאי-צדק'. ראו: פלסטין, 2 במרס 1934.

34. Palestine Royal Commission Report, Cmd. 5479 [Peel Report], London 1937

35. S. G. Brown, 'The Political Economy', p. 213; פורת, *ממהומות למרידה*, עמ'

142; פלסטין, 13 באפריל 1936.

35. Peel Report, p. 94

דמי חכירה בסך 33%-40% מיבול האדמה.³⁶ ליתר דיוק, זה היה מעין שיעור נומינלי. בפועל התברר כי חרף שיעורי המס הגבוהים והנפילה במחירי התוצרת חל גידול בביקוש לשטחים חכורים, עקב הירידה בהיצע, ודמי החכירה עלו באורח פרדוקסלי לכאורה. פלאחים רבים הציעו דמי חכירה גבוהים, שלא היה ביכולתם לשלם, עד כדי 50% מהיבול, רק משום 'התקווה שיוכלו [אולי] לקיים את משפחתם ברמה מתקבלת על הדעת'.³⁷

הכל בכל, באמצע שנות השלושים ניצב הפלאח הממוצע עמוק בתוך מעגל העוני והחובות.³⁸ פלאחים רבים גם הגיעו עד כדי חוסר יכולת לפרוע חובות למלווים, ואלה לא נרתעו מהפעלת צעדים משפטיים ומשטרתיים. מאסר פלאחים ועיקול רכושם בגין חובות היו אפוא לתופעה רווחת; על-פי הערכה מנפת חיפה ב-1930, נמצא ב-64% ממשפחות הפלאחים לפחות בן משפחה אחד שקיבל אזהרה רשמית בטרם מעצר או הפקעה בגין חובותיו.³⁹

המצב הזה בכללותו, והסכנות הפוליטיות הכרוכות בהמשך קיומו, הביאו את הממשל המנדטורי ב-1935 להחלטה על תיקון יסודי בשיטת המיסוי הישיר במגזר החקלאי. עתה הוטל 'מס על הרכוש החקלאי', שכלל את המס על היבול החקלאי (מס המעשר) ואת מס הווירקון, אבל לא את מס אל-אגנאם. אמות-המידה לקביעת מס זה היו קבועות והשומה התבססה על פוריות הקרקע ועל תשואותיה מסוגי היבולים השונים.⁴⁰ אבל בראש ובראשונה היה זה מס על ההכנסה נטו, בניכוי עלויות הייצור השונות. תרומתו להקלת המעמסה מכתפי הפלאחים הייתה רבה, אולם מכיוון שהנהגתו נעשתה רק לאחר תקופה ממושכת של עוני לא היה בו כדי לסייע להוצאה מהירה של הפלאחים ממעגל העוני.

בינתיים פירש 'הוועד הערבי העליון'⁴¹ את כל הנזכר לעיל כמדיניות מכוונת

36. לדיון מקיף בעניין הרנטות, ראו: Yaşkov Firestone, 'Production and Trade in an Islamic Context: Sharika Contracts in the Transitional Economy of Northern Samaria, 1853-1943', *International Journal of Middle East Studies*, v. 6 (1975), pp. 185-209

37. Simpson, *Report*, pp. 70-71; במקרים רבים, כשבעל הקרקע שילם את מס המעשר, הפלאחים הציעו 50% מיבול האדמה כדמי רנטה. פלאח ששילם 30% מיבולו כדמי רנטה, התחייב לשלם גם את מס המעשר. ראו: Stein, 'Palestine's Rural Economy', p. 26

38. *Agriculturists in Palestine, Report of a Committee on the Economic Conditions and Fiscal Measures of Government in Relation Thereto* [Johnson-Crosbie Report], July 1930, p. 23

39. Simpson, *Report*, p. 70

40. Granovsky, *The Fiscal System of Palestine*, p. 181

41. על תהליך הקמתו של הוועד הערבי העליון באפריל 1936 והנהגתו, ראו: פורת, *ממהומות למרידה*, עמ' 198-199.

להורדת רמת חייו של הפלאח כדי לאלצו לנטוש את אדמתו.⁴² ביטוי מובהק לעמדה זו ניתן בדברים שאמר מזכיר הוועד הערבי העליון לוועדת פיל בשלהי 1936: 'המדיניות הכלכלית המנדטורית תוליך לכליונם הכלכלי של הפלאחים ... הממשלה נוקטת מדיניות רשמית לרושש אותם, כדי להכריח את הפלאח הערבי למכור את אדמתו ליהודים ... אין קושי להבין שהסכנות הכלכליות המאיימות על אומה גדולה יולידו מרי ואי-יציבות, במיוחד כאשר סכנות אלה קשורות בתביעות פוליטיות'.⁴³

צמצום שטחי האדמות החקלאיות בבעלות ערבית

מטבע הדברים, ככל שהצטמצם השטח המעובד שהיה ברשות הפלאחים, בלי ליצור מקורות הכנסה חלופיים ויציבים או שיטות עיבוד מתקדמות, כן גדלו הלחצים הכלכליים על אוכלוסייה זו. בשנים 1918-1936 היה השטח הזה - כחלק מהשטח החקלאי המצוי בבעלות ערבית - נתון להשפעתם של שני גורמי לחץ עיקריים. מחד-גיסא הוסיפו שטחים חקלאיים לעבור מידיים ערביות לידיים יהודיות, ומאידך-גיסא הוסיפה האוכלוסייה הערבית לגדול בשיעורים גבוהים (ראו להלן). האצתם של שני תהליכים אלה, ללא פיתוח משמעותי של שיטות העיבוד החקלאי, פגעה יותר ויותר במקורות פרנסתם של הפלאחים, תרמה להורדה של רמת חייהם ודחפה אותם יותר ויותר אל מעגל העוני והחובות.

העברת קרקע מבעלות ערבית לידי גורמי ההתיישבות הציונית הייתה כרוכה לא רק בפינוי הפלאחים שישבו עליה כאריסים,⁴⁴ אלא גם מנעה מהם להתפרנס ממנה כפועלים בעתיד.⁴⁵ בהתאם לכך צוין בדו"ח של הוֹפ־סימפסון, לאחר הצגת קווי היסוד של מדיניות ההתיישבות הציונית, כי 'אדמות שרכשה הקרן הקיימת לישראל בארץ-ישראל מתנתקות מהארץ (extraterritoralised) ... [משום] שלא היה ביכולתו של הפלאח הערבי להפיק מאותן אדמות שום תועלת, עכשווית או עתידית. לא רק שלא נותרה לפלאח הערבי שום תקווה לחכור אדמה זו או לעבד אותה,⁴⁶ אלא שכתוצאה

42. רוז מארי סאיג, אל-פלאחון אל-פלסטיניון מן אל-אקתלאע אלא אל-ת'ורה, ביירות 1980, עמ' 52.

43. ראו עבד אל-והאב אל-כיאל, ות'אאק אל-מקאומה אל-פלסטיניה אל-ערביה דד אל-אחתלאל ואל-יצהיוניה, 1918-1939, ביירות 1980, עמ' 564-570.

44. לדוגמה של חוזה העברת קרקע מידיים ערביות לידיים יהודיות, ראו לאה דוכן-לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקע בארץ-ישראל, 1897-1914, ירושלים 1979, עמ' 249-255; ראו גם תמצית של טיוטת תקנון 'הקרן הקיימת של היהודים', שם, עמ' 256.

45. על התפתחותה האינדואולוגית ויישומה המעשי של ססמת 'העבודה העברית', ראו: אניטה שפירא, המאבק הנכבד, עבודה עברית 1929-1939, תל-אביב 1977.

46. על מטרות 'הקרן הקיימת של היהודים', ראו: לאה דוכן-לנדוי, החברות הציוניות, עמ' 256.

מתנאי החכירה המחמירים שמתנה הקרן היהודית בהסכמי החכירה ליהודים, נמנע מהערבי לעולם לעבוד באותה אדמה.⁴⁷ בעל הדו"ח נדרש בעניין זה גם להצהרתם של נציגי ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל כי 'המושבות היהודיות הוקמו ומומנו בהון יהודי ... בכדי לגרום להגירת יהודים לארץ-ישראל ולהתיישבותם בה ... הון זה לא היה נתרם אילו נאמר שיופנה להעסקת עובדים ערבים'.⁴⁸

שטחי הקרקע החקלאית שעברו מידיים ערביות לידיים יהודיות עד אמצע שנות השלושים היו קטנים יחסית.⁴⁹ אולם רובם היו בעמקים ובשפלת החוף, אזורים מישוריים שאפשרויות פיתוחם מגוונות יותר מאלה של האדמות החקלאיות באזורים ההרריים, וגם המשאבים הכלכליים הטמונים בהם מבטיחים יותר. לא במקרה היו אלה גם אזורים חקלאיים שנכללו בקטגוריית המיסוי הראשונה.⁵⁰ גורמי ההתיישבות היהודית התכוונו להפעיל בהם שיטות עיבוד חקלאי מתקדמות, לרבות מיכון מודרני, והשקיעו ברכישתם הון רב יחסית. בדו"ח של ועדת פיל הוצגה בעניין זה התמונה המתוארת בלוח מס' 1:

לוח מס' 1: קרקע מישורית בידיים ערביות ויהודיות

ערבים/יהודים		גודל	סיווג השטח
590,000	כלל האוכלוסייה החקלאית הערבית	106,400 דונם	שטח מסווג 1. בידי הערבים
50,000	כלל האוכלוסייה החקלאית	102,000 דונם	שטח מסווג 1.

נתוני האוכלוסין לפי: E. Mills, *Census of Palestine 1931*, Government of Palestine, 1932
Census Office, Jerusalem 1932

47. רוז מארי סאיג, אל-פלאחון אל-פלסטיניון, עמ' 28; 54, Simpson, *Report*, p. 54

48. Simpson, *Report*, pp. 54-55

49. לנתונים והערות על השטח ברי-העיבוד בארץ-ישראל בשנות השלושים, ראו והשוו: ח'ריריה קאסמיה, 'אל-מואג'ה אל-אקתצאדיה', עמ' 83. כותבת זו מאמצת את הטענה הרשמית שהיהודים החזיקו ב-1945 כ-12.7% מכלל השטח המעובד. לדעתה, היה זה שטח קטן יחסית, שהספיק לקליטת מהגרים יהודים ולהקמת התיישבות חקלאית; Stein, *The Land Question*, p. 106; Sami Hadawi, *Village Statistics 1945, A Classification of Land and Ownership in Palestine with Explanatory Notes*, Beirut, 1970, pp. 17-18

50. בריטניה, משרד המושבות, הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה, יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479, תרגום רשמי, ירושלים 1937 [ועדת פיל], עמ' 171.

לאמיתו של דבר, לוח 1 מתייחס רק לחלק קטן מהקרקע החקלאית שרכשו היהודים במישור החוף ובעמקים. הקרקעות שרכשו גורמי ההתיישבות הציונית בעמק יזרעאל לבדו, בשנים 1921-1925, נאמדו ב-240,000 דונמים.⁵¹ עם זאת, לוח מס' 1 מראה בבירור שצפיפות הפלאחים הערבים המתפרנסים מקרקע פורייה גדלה עם התרחבותה של ההתיישבות היהודית. אכן, היהודים רכשו את רוב השטחים שלהם עד תחילת שנות השלושים מבעלי אחוזות גדולים, נעדרים ומקומיים (ראו לוח מס' 2), אולם אין ספק שמכירות אלה השפיעו באורח מרחיק-לכת על מקורות הפרנסה של הפלאחים המקומיים; קודם למכירה היו הפלאחים הללו אריסים, עובדים עונתיים או ספקי שירותים שונים בשטחים הרלוונטיים. המושלים של מחוזות חיפה ונצרת העריכו בעניין זה בעדויותיהם בפני ועדת סימפסון כי 1,270 משפחות פלאחיות עיבדו את אדמות עמק יזרעאל לפני מכירתן ו-4,900 משפחות פלאחיות ועירוניות נוספות התפרנסו מעבודות שונות הקשורות באדמות אלה.⁵²

לוח מס' 2: העברות קרקע ליהודים בשנים 1918-1936⁵³

המוכר	סה"כ אדמה שנקנתה (דונם)	%
א. בעלי אחוזות נעדרים	358,974	52.6
ב. בעלי אחוזות מקומיים	167,802	24.6
ג. הממשלה, כנסיות וחברות זרות	91,001	13.4
ד. פלאחים	64,201	9.4
סך-הכל	681,978	100

הערה: השטח החקלאי שהיה בידי היהודים עד 1918 הגיע לכ-50,000 דונם.⁵⁴

מכירות הקרקע ליהודים, תוך עזיבה המונית של אוכלוסייה כפרית ערבית יצרה, מחד-גיסא, לחץ גובר על המשאבים החקלאיים שנותרו בידי האוכלוסייה הערבית,⁵⁵ ומאידך-גיסא, תנועת הגירה גדולה לערים המתפתחות.⁵⁶ הלחץ הגובר האמור גרם

51. Stein, *The Land Question*, p. 56.

52. Simpson, *Report*, p. 58.

53. רוז מארי סאיג, מן אליאקתלאע, עמ' 45.

54. ועדת פיל, עמ' 171.

55. קנט שטיין, 'חוקי ההגנה', עמ' 69.

56. מחמוד יזבק, עבודת מוסמר, עמ' 57-63; Stein, 'Palestine's Rural Economy', p. 42;

Rachelle Taqqu, 'Peasants into Workmen', pp. 268-270

לעלייה של 100% בקירוב בדמי-החכירה שנדרשו פלאחים אריסים לשלם לבעלי קרקעות וזאת, כפי שכבר הזכרנו, חרף הירידה במחירי היבולים החקלאיים ומעמסת המיסוי.⁵⁷

'בעיית המנושלים' - אריסים ובעלי קרקעות ערבים שנעקרו מאדמותיהם עקב מכירתן ליהודים⁵⁸ - הוחרפה במיוחד מ-1931 ואילך. עד אז הצליחה הממשלה המנדטורית ליישב חלק מה'מנושלים' בחלקות חלופיות,⁵⁹ אלא שאפשרות זו מוצתה והדרישה הגוברת למקומות-עבודה במגזר הכפרי הערבי שוב לא הייתה יכולה לבוא על סיפוקה. לא ייפלא אפוא שכבר ב-1932 אמר הנציב העליון ווקופ כי 'עלייה מתמדת במעמד מחוסרי הקרקע מהווה איום חברתי... קיימת סכנה שמעמד זה יביא לתוצאות כלכליות אשר יגרמו לאי-שקט ולא-יסדר רציני'.⁶⁰ אפילו לפני כן הדגישו ועדות חקירה בריטיות את התרחבותה של שכבת מחוסרי הקרקע ואת הסכנות הכרוכות בדבר. כך, למשל, ציינה ועדת שאו, שבדקה את הגורמים למאורעות 1929, את 'קיומה והיווצרותה של שכבת מחוסרי קרקע ממורמרים'.⁶¹ ואילו הדו"ח של סימפסון, שהסתמך על הנתונים של ויליאם ג'ונסון (מנהל מחלקת הכספים) ורוברט קרוסבי (מנהל המחוז הדרומי), קבע כי 29.4% מכלל האוכלוסייה החקלאית הערבית היו מחוסרי קרקע.⁶²

ממשלת המנדט ניסתה למנוע את התרחבותה של בעיית מחוסרי הקרקע באמצעות חקיקה שתאסור על העברת קרקעות מידיים ערביות לידיים יהודיות מבלי להבטיח

57. סימפסון ציין דוגמה קונקרטית לעליית דמי הרנטה והגברת הביקוש בהקשר לאדמה שהייתה בבעלות יהודית ולא הייתה מיושבת: 'ערבים מכפרים סמוכים חכרו שטח של 5,600 דונמים תמורת 20% מהיבול. ב-1927 הוצע חוזה החכירה במכרז פומבי. הרנטה ששולמה הגיעה ל-260 לירות סטרלינג. בשנת 1928-1929 עלתה הרנטה ששולמה בעד אותו שטח ל-525 לירות סטרלינג. שיעור העלייה במשך שלוש שנים עלה על 100%, למרות שמחירי היבולים היו בירידה'. Simpson, *Report*, p. 69

58. הגדרת המנושלים על-פי ועדת פיל, עמ' 172. הגדרה זו לא כללה את הערבים שהצליחו להשיג תעסוקה בקרקע חלופית או כל עבודה אחרת, ראו גם: Stein, *The Land Question*, p. 148

59. ועדת פיל, עמ' 173; ראו גם: Stein, *The Land Question*, pp. 158-163

60. S. G. Brown, 'The Political Economy', p. 10

61. *Report of the Commission on the Disturbances of August 1929* [Shaw Report], p. 162 London 1930.

62. Simpson, *Report*, p. 142; הבדיקה של קרוסבי וג'ונסון הקיפה 104 כפרים, כמדגם מייצג של כלל הכפרים הערביים, ו-23,573 משפחות פלאחיות. 6,940 ראשי משפחות מבין אלה הוגדרו כפועלים חקלאיים, כלומר, כמי שלא היו בעלי קרקע חקלאית ולא חכרו קרקע כזו. ראו: Johnson-Crosbie Report, pp. 20-21. יש להדגיש שקשה מאוד, ואולי בלתי-אפשרי, לקבוע את המספר המדויק של מחוסרי הקרקע. לדיון בעניין זה, ראו: Stein, *The Land Question*, pp. 108-110; Arieh L. Avneri, *The Claim of Dispossession, Jewish Land Settlement and the Arabs, 1878-1948*, Tel-Aviv 1982

תעסוקה חלופית לפלאחים, או לפחות את אי-הפיכתם של הפלאחים למחוסרי קרקע. פעילות זו החלה כבר בשנות העשרים אך החוקים הרלוונטיים שנקבעו אז לא התגלו כיעילים. נסיונות לחקיקה נוספת - בשנים 1932, 1933 ו-1934 - לא הוכתרו גם הם בהצלחה; המוכרים והקונים מצאו דרכי עקיפה נאותות והבעיה נותרה בעינה ואף החמירה. אדרבה, בשנות השלושים המוקדמות גברה נטייתם של פלאחים בעלי חלקות קטנות למכור את אדמותיהם בשל הירידה ברווחיות החקלאות. פלאח שצוטט במאמר בעיתון פלסטין, בקיץ 1930, הסביר, למשל: 'אני מוכר את אדמתי ורכושי משום שהממשלה מאלצת אותי לשלם מסים בה בשעה שאינני יכול להשיג את הצרכים הבסיסיים לפרנסתי שלי ושל בני משפחתי. על כן אני פונה, בעל-כורחי, לעשירים לקבלת הלוואה קצרת-מועד שנושאת ריבית בסך 50%.⁶³ וכמותו היו רבים. עובדה היא שבשנים 1934-1936 מכרו ערבים ליהודים בערך 121,000 דונמים וגודל החלקה הנמכרת הממוצעת עמד על 52 דונם.⁶⁴

על הרקע הזה קבעה ועדת פיל, ב-1937, כי 'שאלת [מחוסרי הקרקע] תישאר מקור תמידי להתמרמרות בהווה וסיבה למהומות בעתיד'.⁶⁵ המנהיגות הערבית, שבכיריה היו בעלי אחוזות גדולות ובעצמם מכרו את מרבית הקרקע לגורמי ההתיישבות הציונית,⁶⁶ התבססה, לעומת זאת, על הנתונים הממשלתיים והכריזה כי 'הממשלה נוקטת מדיניות מכוונת להעמקת העוני בקרב הפלאחים, כדי לאלצם למכור את קרקעותיהם'.⁶⁷ ג'מאל אל-חסיני, חבר הוועד הערבי העליון, טען בעניין זה בפני ועדת פיל כי '25% מכלל הקרקעות שקנו יהודים הם אדמות בבעלות של פלאחים', והגזים⁶⁸ - אם כי שיקף תופעה שנוכרה לעיל. התרומה העיקרית להיווצרות של שכבת מחוסרי הקרקע נבעה מהמכירות שביצעו בעלי אחוזות גדולות, נעדרים ומקומיים כאחד.

מכירות אלה, ראוי להזכיר, התבצעו בהמשך ובמקביל לתהליך שתיארנו כבר בדפים קודמים, של העברת קרקעות מידי פלאחים עמוסי חובות לידי מלווים בריבית.⁶⁹ בלשונו של לואיס פרנטש, התקיים 'תהליך ספיגה (absorption) הדרגתי ובלתי פוסק של פלאחים בעלי קרקע על-ידי האפנדים הערבים או בעלי האחוזות הקפיטליסטים'.⁷⁰

63. פלסטין, 24 באוגוסט 1930.

64. Stein, *The Land Question*, pp. 142, 178-180.

65. ועדת פיל, עמ' 159.

66. ראו רשימה של בעלי אחוזות ערביים שמכרו קרקעות ליהודים, Stein, *The Land Question*, pp. 234-238.

67. עבר אל-והאב אל-כיילי, ות'אאק אל-מקאומה, עמ' 486; ח'יריה קאסמיה, 'אל-מואג'הה אל-אקתצאדיה', עמ' 87.

68. ראו לוח מס' 2.

69. ח'יריה קאסמיה, 'אל-מואג'הה אל-אקתצאדיה', עמ' 84.

70. French Report, p. 19.

כותב זה גם הוסיף כי 'דיווח מאחד מאזורי ההר מלמד שתוך עשור אחד בלבד עברו לפחות 30% מהקרקעות החקלאיות מבעלות פלאחים ערבים לידי קפיטליסטים ערבים עירוניים',⁷¹ וכי השפעותיו של תהליך זה על היווצרות שכבת מחוסרי הקרקע אינן פחותות מאלו של הרכישות היהודיות בעמקים.⁷² כן נזכיר כי חלק מבעלי האחוזות הגדולות באזורים ההרריים החזיקו בבעלותם גם אחוזות במישור, ומכרו אותן, לפחות בחלקן, ליהודים. עוני עבד אל-האדי, מי שהיה המזכיר הכללי של מפלגת אל-אסתקלאל (שנוסדה ב־1932, ואחד מעקרונותיה הראשיים היה מניעת מכירה של קרקע ליהודים), הוא דוגמה מייצגת לרבים מבני מעמדו.⁷³

על המעבר החד של המשק הערבי לכלכלה קפיטליסטית ועל השפעתו של המעבר הזה על האצת הריכוז של הבעלות על הקרקעות בידי שכבה דקה בחברה הערבית, העיד מחקר ממשלתי שנערך ב־1936 והקיף 322 כפרים.⁷⁴ ממצאיו העיקריים של המחקר הזה מוצגים בלוח מס' 3.

לוח מס' 3: התפלגות האדמות החקלאיות בידי בעלים ערבים ב־1936

שטח האחוזה (דונם)	אחוז הבעלים מתוך כלל האוכלוסייה הכפרית	אחוז השטח בבעלות מתוך כלל השטח המעובד
יותר מ־5,000	0.01	19.2
5,000-1,000	0.20	8.2
1,000-100	8.00	35.8
100-0	91.80	37.1

פירוט הנתונים ביחס לקטגוריה האחרונה בלוח מס' 3 מבליט ביתר שאת את מידת העוני של הפלאחים: ל־27.6% מכלל הבעלים בקטגוריה זו היו חלקות ששטחן לא

71. שם, שם.

72. שם, שם.

73. על מעורבותם של עוני עבד אל-האדי ופוליטיקאים ונכבדים ערבים אחרים במכירת קרקעות

ליהודים, ראו: Stein, *The Land Question*, pp. 232-238.

74. בדיקת מצב הבעלויות בנפת ג'נין ב־1933-1934 לימדה על קיומם של 4,793 בעלים שהחזיקו

260,161 דונם. מתוך אלה היו 499 בעלים ששטח משקם הממוצע היה 323.8 דונם. לעומתם היו

4,299 בעלים שהשטח הממוצע בבעלותם היה 24.3 דונם. 'יחידת המחיה' הדרושה לקיומה של

משפחה פלאחית באזור זה נאמדה, כזכור, ב־120 דונם. S. G. Brown, 'The Political

Economy', p. 159; רוז מארי סאיג, מן אל-אקתלאע, עמ' 37.

עלה על 40 דונם. ל-21.9% מהבעלים באותה קטגוריה היו חלקות קטנות מ-5 דונמים.⁷⁵ אלה לא נמנו עם מעמד מחוסרי הקרקע ששיעורם היה 24.9% מכלל האוכלוסייה הפלאחית. נשוב ונזכיר כי דו"ח סימפסון העריך ש'יחידת המחיה' - השטח המזערי הדרוש לקיומה של משפחה פלאחית ממוצעת - הוא 130 דונם אדמת בעל (או 40 דונם שמחציתם שלחין, או 15-20 דונם של מטעי פרי הדר או בנות).⁷⁶ מנתוני לוח מס' 3 עולה אפוא כי מרבית הפלאחים שלא נחשבו כמחוסרי קרקע, לא החזיקו חלקות בשטח המזערי הנדרש לקיום שלהם ושל בני משפחותיהם.⁷⁷

הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הערבית והשפעותיו

כנזכר לעיל, במקביל לתהליך הצמצום של השטח המעובד שהיה מצוי בידי האוכלוסייה הערבית, חל גידול משמעותי בממדיה של אוכלוסייה זו, שתרם גם הוא את חלקו להגברת הלחץ הרב על המשאבים החקלאיים הקיימים ולהעמקה של רמת העוני בכפרים הערביים.

גידול האוכלוסייה הערבית בתקופה האמורה נבע בעיקר מריבוי טבעי גבוה. שיעורו השנתי הקבוע הגיע בשנים 1922-1936 ל-2.6%, דבר שהביא להכפלת האוכלוסייה הערבית תוך 27 שנים,⁷⁸ ושיעור זה עצמו נקשר בשני גורמים: הירידה החדה בתמותת תינוקות וילדים בגילים 0-5 שנים והגידול בתוחלת החיים הממוצעת;⁷⁹ בשנים 1926-1944 גדלה תוחלת החיים הממוצעת של הגברים המוסלמים ב-12 שנים, (מ-37 ל-49).⁸⁰ מטבע הדברים, ירידת שיעורי התמותה בקרב תינוקות וילדים תרמה לשינויים במבנה הגילים של האוכלוסייה, בעיקר המוסלמית, שהיוותה יותר מ-90% מכלל הערבים בארץ. תמורות אלו גרמו, כמובן, להגדלת מספרם של בני המשפחה ה'תלויים' ולהגברת העומס על השכבה המפרנסת (ראו לוח מס' 4).

75. שם, עמ' 37.

76. Simpson, *Report*, p. 64.

77. ראו סיכום של הדו"חות הבריטיים אצל: Stein, *The Land Question*, pp. 184-187.

78. Lister G. Hopkins, 'Population', Sa'id Himadeh (ed.), *Economic Organization of Palestine*, p. 16.

79. בשנים 1922-1925 הגיע שיעור התמותה בקרב ילודים מוסלמים ל-27%. ב-1945 ירד השיעור הזה ל-16%. שיעור הילודה עלה מ-50% בשנים 1922-1925 ל-54% ב-1945. ראו:

Government of Palestine, Department of Statistics, *Statistical Abstract of Palestine*, 1944-45, p. 26.

80. Sa'id Himadeh (ed.), *Economic Organization of Palestine*, p. 559.

לוח מס' 4: הרכב הגילים של גברים מוסלמים, 1926-1944

גיל	שנת 1926	שנת 1944	שינוי ב-%
9-0	31.34	33.42	+20.6
14-10	8.34	10.88	+2.54
49-15	49.12	44	-5.12
+50	11.2	11.7	-0.5

Statistical Abstract of Palestine, 1944-1945, p. 19

הערה: משקלה של הקבוצה ה'מפרנסת', גילאי 15-49 ירד ב-5% ולעומתה עלה משקלן של הקבוצות ה'תלויות'.

גידול האוכלוסייה המוסלמית ויישום חוקי הירושה האסלאמיים האיצו את תהליכי חלוקת המשקים של הפלאחים, הקטנים מלכתחילה, ותהליך מתמשך זה הקטין עוד יותר את יכולתו של המשק הפלאחי הממוצע לשמש כמקור מחיה למשפחה.⁸¹ מצב זה השתקף בממצאי המחקר הממשלתי על מצבם הכלכלי של הפלאחים שנערך, כנזכר לעיל, ב-322 כפרים ב-1936. במחקר זה נמצא כי 47% מהמשקים החקלאיים בכפרים האמורים החזיקו חלקות קטנות מאוד, פחות מ-10 דונם למשק. 30.6% מכלל המשקים הללו החזיקו 10-40 דונם למשק.⁸² על-פי כל ההערכות הרשמיות, משקים אלה לא יכלו להיחשב כ'יחידות מחיה' לבעליהם.

לצפיפות הכלכלית ההולכת וגוברת באזורים הכפריים נלווה המשך קיומה של 'המשפחה הקולקטיבית' באזורים אלה - לאמור, המסורת של מגורי כל הבנים, לרבות הבנים הנשואים יחד עם נשותיהם וילדיהם, בכפיפה אחת. פירוש הדבר היה גידול ניכר בכוח העבודה המצוי בתוך המשפחה הפלאחית בתקופה של צמצום השטח המצוי בידיה, ויצירת אבטלה סמויה וגם גלויה תוך הקטנה של ההכנסה לגולגולת. לעומת זאת גדלה הצריכה, בעיקר של מזונות בסיסיים. כל אלה תרמו, כמובן, גם הם לירידה ברמת חייו של הפלאח, להמשך קיומו של מעגל העוני, להגברת ההגירה למרכזים העירוניים⁸³ ולירידת משקלם היחסי של הפלאחים במשק הערבי - מיותר מ-60% ואף יותר מזה בתחילת התקופה המנדטורית ל-56% ב-1931 ול-50% ב-1945.⁸⁴

81. ראו דוגמאות לכך: Government of Palestine, Government Statistician, *National*

Income of Palestine, by P. J. Loftus, Palestine 1944, p. 46

82. מעובד על-פי: P. J. Loftus, p. 44

83. ראו על כך: מחמוד יזבק, עבודת מוסמך, עמ' 23-56.

84. אברהם כהן, כלכלת הסקטור הערבי בתקופת המנדט, גבעתי-חביבה 1978, עמ' 10.

עבודה שכירה

בניגוד לאזורים הכפריים, שסבלו ממצוקה כלכלית גוברת, ידעו באותה תקופה ערי החוף, ובעיקר חיפה, תהליכי פיתוח מואץ. תהליכים אלה ניזונו מהתרחבות ענף הבנייה ומההקמה של תשתית תעשייתית, יהודית וערבית,⁸⁵ ויצרו מוקדי משיכה לרבים מהכפריים למודי העוני המתמשך.

בשנות הגאות הכלכלית שבאו בצמוד לעלייה היהודית הגוברת מאז 1930, נהרו כפריים ערבים לערים המעורבות ולאזורי ההתיישבות היהודית. לעומת זאת, בערים הערביות שררו קיפאון ונסיגה כלכלית ולכן הן לא משכו אוכלוסייה כפרית וחלקן אף ידעו הגירה שלילית. האוכלוסייה של נפת שכם, לדוגמה, גדלה בשנים 1922-1931 ב-22.6% (ושל העיר שכם עצמה רק ב-7.8%) והאוכלוסייה של נפת ג'נין גדלה באותן שנים ב-24.2%, ואילו ריבוי האוכלוסייה המוסלמית הכללי הגיע אז ל-37.3%.⁸⁶ לעומת זאת גדלה האוכלוסייה הערבית בנפת טולכרם, אזור שיושביו עסקו בעבודה שכירה במושבות היהודיות ובפרדסים הערביים, ב-30.6% - וחיפה, שידעה פעילות כלכלית נרחבת במשק הערבי, היהודי והממשלתי, משכה רבבות מהגרים ואוכלוסייתה הערבית גדלה ב-100% באותה תקופה.⁸⁷ כך או כך, הסטטיסטיקה הרשמית לא שיקפה את ממדיה האמיתיים של ההגירה הכפרית, שהייתה בחלקה הגדול עונתית.

תנועת ההגירה הגוברת בתחילת שנות השלושים הולידה את תופעת 'שכונות הפחונים', בעיקר בפרברי חיפה, באזור 'ארד אל-רמל', ובגבולות הצפוניים של יפו, באזור אלי-מנשייה. שכונות אלה והתקבצויות הכפריים בשווקים, בחיפוש אחר עבודה יומית, תרמו את חלקן בהורדת מעמדם של הכפריים בעיני העירוניים. כוז, ניצול ועלבון היו מסימניה-היכר המובהקים של ההיתקלויות בין הכפריים המהגרים והאוכלוסייה העירונית הוותיקה.⁸⁸

85. על התהוותם של תהליכי הפיתוח בחיפה בשנות השלושים, ראו: מחמוד יובק, אליהג'רה אלי ערביה אלא חיפא זמן אליאנתדאב, נצרת 1989, עמ' 21-40; מחמוד יובק, עבודת מוסמך, עמ' 56-4.

86. S. G. Brown, 'The Political Economy', p. 110.

87. האוכלוסייה העירונית הערבית גדלה בשנים 1936-1922 ב-4.3% מעל לשיעור הריבוי הטבעי, ראו: E. Ray Casto and Oscar W. Watson, 'Haifa, the Port City of Palestine', *The Journal of Geography*, vol. 37 (1938), p. 350; *Statistical Abstract of Palestine*, 1938, p. 19; L. Hopkins, 'Population', p. 12.

88. ראו, מחמוד יובק, עבודת מוסמך, עמ' 90-96; העיתונות הערבית לא הסתירה את עמדתה האוהדת כלפי רגשות העירוניים. העיתון פלסטין כתב בנימה מעליבה ש'התקבצות הסבלים והכפריים בשוק הירקות ויישבתם על המדרגות הציבוריות בעת נטילת סעודתם, פוגעת ביפי העיר ומעליבה את מעמדו של הרחוב הראשי', פלסטין, 20 ביולי 1934.

נהירת הפלאחים לחיפה והקמת 'שכונות הפחונים', שגדלו והתרחבו מיום ליום, הדאיגה לא רק את התושבים הוותיקים ואת נבחריהם במועצת העיריה, אלא גם את השלטונות המנדטוריים. אלה חששו מפני היווצרות של פרולטריון שיהווה מוקד לתסיסה חברתית וחממה לצמיחת מנהיגות חדשה, בעלת אינטרסים מנוגדים לאינטרסים של המנהיגות הערבית המסורתית והלויאלית. על יסוד שיקולים אלה, וכן עקב מצב התברואה הירוד ב'שכונות הפחונים', החליטה ממשלת המנדט להרוס אותן. אבל גם לאחר ביצוע ההריסה לא פסק זרם ההגירה של הכפריים הערבים לעיר. 'במשך השנה [1937]', נכתב בעניין זה בעיתון 'הארץ', 'הורדו מאדמת החולות ארד אל-רמל] כשלושת אלפים צריפים. רוב שוכני הצריפים עזבו את העיר וחזרו אל כפריהם ... אך עם כל זה לא חוסלה הבעיה חיסול גמור, מפני שעל אדמת החולות נשאר עוד כאלף צריפים ... ובמקום הצריפים שנהרסו צצו במשך השנה צריפים חדשים, שמספר היושבים בהם הגיע לפני כמה זמן לשלושת אלפים איש'.⁸⁹ העיתון המשיך והסביר כי 'בעיית הצריפים הערביים במזרח של חיפה אינה חדשה כלל וכלל, והיא הטרידה את השלטונות ואת העיריה זה כמה שנים. מספר הצריפים האלה הלך וגדל משנה לשנה במידה מבהילה, ובהם התגוררו אלפי איש מדלת העם, בעיקר פועלים מבני הכפרים והערים הערביות מצפון הארץ שבאו לחיפה לבקש כאן עבודה ... מספרם [של הצריפים] הגיע לארבעת אלפים, ובהם אוכלוסייה כעשרת אלפים'.⁹⁰

רבים מהמהגרים הערבים נקלטו בעבודות פשוטות בענף הבנייה והיו נכונים להסתפק בשכר נמוך. בעצם, שיעורו היה נמוך עד כדי כך שהתנגדותה הנמרצת של ההסתדרות להעסקת ערבים במפעלים יהודיים, והלחצים שהפעילה, היו לשווא.⁹¹ מצד אחר, באותה תקופה הפעילה הממשלה עבודות ציבוריות גדולות מאוד, ובראש ובראשונה בניית הנמל בחיפה, והערבים נקלטו בהן בהיקף נרחב. כך קרה שמספר העובדים השכירים הערבים הגיע ב-1931 ל-211,000, כלומר כ-27% מכלל האוכלוסייה הערבית.⁹²

להתרחבות המהירה הזאת של שכבת השכירים המהגרים לא נלווה גידול מתאים במשאבים הכלכליים במגזר הערבי. היפוכו של דבר, בענפים לא מעטים - למשל, בתעשיית הסבון, שהייתה, בעצם, התעשייה הערבית החשובה ביותר בארץ - ניכרה נסיגה עקב התחרות מצד התעשייה היהודית,⁹³ וכן בשל יבוא לארץ וקשיים ביצוא.⁹⁴

89. הארץ, 11 בספטמבר 1938.

90. שם, שם.

91. דוד דה פריס, 'תנועת הפועלים בחיפה, 1919-1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ-ישראל המנדטורית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1991, עמ' 195-212.

92. אברהם כהן, 'כלכלת הסקטור הערבי, עמ' 39. שכירים אלה היו כ-50% מכלל כוח העבודה במגזר הערבי, ראו הערה 82 לעיל.

93. ארכיון עיריית חיפה, ישיבת מועצת העיריה, 29 באוגוסט 1939.

94. גדעון ביגר, 'המבנה התעשייתי של ערי ארץ-ישראל ונפותיה בראשית תקופת המנדט', קתדרה,

מצב זה יצר סכנות גדולות. עם חזרת הפלאחים המהגרים למצוקה ולאבטלה, בתום שתי השנים של ה'בוים' הכלכלי ולאחר פגישתם האינטנסיבית עם כוחות שוק העבודה והחברה העירונית, והתוודעותם לאפשרויות הקידום והרווחה הזמינות מחוץ לכפר, הדעת לא נתנה שהם יוסיפו לשאת את סבלם ללא כל תגובה פוליטית.

לכך נוספה העובדה שחידוש המצוקה נקשר בסממנים פוליטיים. צמצום מקורות התעסוקה העירוניים של הכפריים הערבים מתחילת 1935 ואילך נבע לא רק מהאטת הפעילות הכלכלית עם הירידה במספרי המהגרים היהודים, אלא גם מיישומה של קסמת העבודה העברית במפעלים ובפרויקטים היהודיים.⁹⁵ גורם נוסף לכך היה הצלחתה של הסוכנות היהודית, לאחר מאבק ממושך, להגיע להסכם עם הממשלה על שמירת שלישי ממקומות העבודה במגזר הממשלתי ובעבודות הציבוריות ליהודים, למרות היותם 18% בלבד מכלל האוכלוסייה.⁹⁶

ראוי לציין כי תנאי העסקתו ורמת שכרו של העובד הערבי המהגר לא אפשרו את ניתוקו הגמור מכפרו.⁹⁷ אדרבה, קשריו של הפלאח המהגר עם בני משפחתו בבית מילאו תפקיד חיוני בקיומו הכלכלי בעיר (בין השאר, כמקור למזון בשעת הדחק). על כל פנים, רוב הפלאחים שחזרו לכפר ציפו להזדמנות הראשונה לשוב העירה כפועלים שכירים, ודוגמה מובהקת לכך ניתנה ב־1936, כאשר הממשלה המנדטורית החליטה לגרש את פועלי הנמל החוראנים. כ־1,200 דורשי עבודה נהרו אז מאזור שכם לבדו לנמל חיפה, חלקם זמן קצר לאחר שנאלצו לעזוב את חיפה. רק 200 מביניהם נתקבלו לעבודה, וכל השאר נאלצו לחזור כלעומת שבאו.⁹⁸

סיכום ומסקנות

מאמר זה ניסה לבחון את השפעותיהן של התמורות הכלכליות, מראשית השלטון המנדטורי בארץ־ישראל עד פרוץ המרד הערבי ב־1936, על אוכלוסיית הפלאחים שהיוותה בראשית התקופה כשני שלישים מהאוכלוסייה הערבית בארץ. בפרק זמן

Great Britain, Overseas Trade Department, *Economic*; 49 עמ' (1983), *Conditions in Palestine, Report by: C. Empson, British Commercial Agent, Haifa* 1935, p. 55

95. הלל דן, בדרך לא סלולה, תל־אביב, תשכ"ג, עמ' 79-99, 102, 114-120; אניטה שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 51, 206-213.

96. ועדת פיל, עמ' 98.

97. על רמות השכר של פועלים ערבים ראו: זאב אברמוביץ' ויצחק גלפס, המשק הערבי בארץ־ישראל ובארצות המזרח התיכון, תל־אביב תש"ד, עמ' 72; Rachelle Taquu, 'Peasants into Workmen', p. 268

S. G. Brown, 'The Political Economy', p. 149 .98

זה העמיקה מצוקתו הכלכלית של הפלאח ומקורות פרנסתו הצטמצמו. הכוחות הכלכליים העירוניים לא הצליחו לספק פתרונות ארוכי־טווח, בין היתר בשל יישומה התקיף מאוד של ססמת 'העבודה העברית' בעת ההאטה הכלכלית של אמצע שנות השלושים. פלאחים רבים שנפלטו ממקומות־עבודתם בעיר נאלצו אפוא לחזור אל כפריהם, ולהמשיך לחיות באותו מעגל עוני שידעו תקופות ממושכות לפני כן. ההלוואות הממשלתיות קצרות־המועד והלא־נדיבות שהוענקו לפלאחים לא יכלו גם הן להוציאם ממצוקתם. אדרבה, רבים מהלווים אף לא הצליחו לפרוע את ההלוואות הללו (ראו לוח מס' 5).

לוח מס' 5: הלוואות ממשלתיות קצרות־מועד לחקלאים (1936-1930)

השנה	סה"כ הלוואות שניתנו (לא"י)	הסכום שהוחזר עד מרס 1936 (לא"י)	המאזן עד מרס 1936 (לא"י)
1930	29,980	7,692	22,228
1931	17,137	12,070	5,067
1932-33	53,537	17,416	36,121
1933-34	57,259	3,064	54,195
הלוואות למספוא	20,720	406	20,314
1934-35	6,313	17	6,296
1935-1936	4,988	0	4,988
סך־הכל	189,934	40,655	149,269

G. Hakim and M. Y. Al-Husayni, 'Monetary and Banking System', in: S. Himadeh (ed.), *Economic Organization of Palestine*, Beirut 1938, p. 498

העמקת העוני, צמצום מקורות הפרנסה, חוסר השתלבותם של הפלאחים המהגרים והתמרמרותם הגוברת, מחד־גיסא, והאווירה הפוליטית המתוחה בעקבות הגילוי של הברחת נשק יהודי בנמל יפו, כשלון המנהיגות הלאומית להצביע על הישגים בשאלת ההגירה היהודית הגוברת, ולחץ החוגים הערביים הצעירים והרדיקליים, מאידך־גיסא, יצרו קרקע פורייה לתסיסה חברתית, אשר הייתה עלולה לפרוץ בכל רגע. מנהיג שהבין את מצוקת המהגרים המאוכזבים והפלאחים הממורמרים יכול היה אפוא להמרידם בנקל נגד הסדר הקיים. השייח' עז א־דין אל־קסאם, איש דת כריזמטי שפעל בקרב העניים העירוניים בחיפה והצליח לרכוש את אמונם ואהדתם של המהגרים

הכפריים בעיר, אכן היה מנהיג כזה. פעילותו המזוינת, שנחשפה בנובמבר 1935, הייתה הראשונה שהתבססה על הבנת נכונותם ויכולתם של הפלאחים הממורמרים לחולל מרד,⁹⁹ ולמצוא בו פורקן ללחצים חברתיים ולמצוקות כלכליות מתמשכות. ההמון הרב שהשתתף בהלווייתו של אל־קסאם, שחיפה לא ידעה כמותה לגודל, ביטא תמיכה מסיבית באיש וברעיונותיו החברתיים והפוליטיים. התסיסה החברתית והפוליטית, שכבר הייתה נתונה בתהליך מתמשך של עלייה, הגיעה עתה לממדים נרחבים. תלמידיו וחבריו של אל־קסאם, שהבינו זאת היטב, הדליקו את הניצוץ שהביא למרד - הריגתם של שני יהודים שנסעו בכביש טולכרם־שכם ב־15 באפריל 1936.¹⁰⁰ מכאן ואילך ההמון ניצח על המהלכים והמאורעות, והמנהיגות המסורתית נאלצה במהרה ללכת בעקבותיהם. אילו עמדה מנגד, תנועת המחאה של ההמונים נגד מצוקתם הכלכלית־חברתית, המעורבת גם ברגשות תסכול לאומי, הייתה יכולה בנקל לפנות נגדה.¹⁰¹ המנהיגות הלאומית המסורתית, שנאלצה להנהיג זמנית את מחאת ההמונים ולהפנותה כלפי הממשל האנגלי וכלפי התנועה הציונית, מילאה תפקיד שולי בשלוש שנות המרד. הפלאחים בערים ובכפרים הם שמרדו והם שהכתיבו את קצב המאורעות בתקופה הזאת.¹⁰²

99. על עז א־דין אל־קסאם, ראו הערה מס' 2 לעיל.
 100. על השתלשלות המאורעות ממותו של אל־קסאם עד פרוץ המרד באפריל 1936, ראו: יהושע פורת, *ממהומות למרידה*, עמ' 156-175.
 101. Issa Khalaf, 'The Effect of Socioeconomic Change on Arab Societal Collapse in 1936 Mandate Palestine', *International Journal of Middle East Studies*, 29:1 (February 1997), p. 107
 102. Madeleine Tress, 'The Role of the Peasantry in the Palestine Revolt 1936-1939', *Peasant Studies*, 15/3 (Spring 1988), pp. 161-190

